



בין יהודים לערבים ולצרפתים בתוניסיה — בכתבי אלבר ממי

סוזן לוי

אלבר ממי

שני זרמים גדולים, כל אחד עם מטענו הרוחני-תרבותי-חברתי, חוצים את דרך-חייו של אלבר ממי, הסופר היהודי יליד תוניסיה, ומעצבים את אישיותו. שתי התרבויות, הצרפתית והערבית, מתנגשות, מצטלבות, או מתלכדות בתוכו, ומזעזעות בו את תפישת היהדות וערכיה. על-מנת להשיב לעצמו את שיווי-משקלו הרוחני והרגשי, הולך ממי בדרך של בחינת הבעיה לעומקה, כלומר של ניתוח קפדני של כל מרכיביה, המתווים את דרך-חייו כאדם ואת קיומו כיהודי.

התיאור המוחשי של קורותיו כיהודי החי בתנאי מצוקה בתוניסיה של שנות ה-20-50, ניתן בשלושת הרומאנים הראשונים שכתב — 'נציב המלח', 'הג'ר' ו'העקרב' — ואלו בספרייה-המסות שלו עסק בניתוח עיוני של גורמי המצב שתיאר ברומאנים.

בתיאור מצבם של יהודי-תוניסיה בספריו תופס מקום נכבד — תיאור יחסיהם אל שכניהם הערבים ואל שליטיהם הזמניים, הקולוניאטורים הצרפתים. אין להבין את השקפותיו של ממי, כפי שהן מובעות בספריו, על מצבם של יהודי תוניסיה, מבלי לדעת את ארבעת מוקדי-הזעזוע שהסעירו את חיי היהודים בתוניסיה עד שעקרום משורשיהם בארץ זו. והם:

- (א) האיכה המושרשת של ערביי המקום כלפיהם;
- (ב) הדיכוי הממושך תחת השלטון הצרפתי;
- (ג) הזעזוע העמוק בעקבות הכיבוש הגרמני;
- (ד) הזעזועים הפנימיים עם תום המלחמה, על רקע שיחרורה הלאומי של תוניסיה.

1 כיכליגוגראפיה מפורטת של כתבי ממי ניתנת בסוף המאמר.
כל תרגומי-הקטעים שהובאו במאמר הם מאת הכותבת.

די להכיר את השקפותיו השמאליות המתונות של ממי, ואת הגותו הפילוסופית על מצבי הדיכוי השוררים בעולם, כדי להבין שאין ממי יכול להציג את הדראמה של יהודי תוניסיה אחרת מאשר דראמה שהתחוללה בין 'מדכאים ומדוכאים', או בין 'שולטים ונשלט ז'.

לדראמה זו היתה דינאמיקה משלה שהצמיחה תופעות כמו: התקרבות הדדית של המדוכאים (יהודים וערבים) בהיותם נתונים באותו מצב, התעוררות של רגשות מעורבים אצל היהודים (פחד והערצה) כלפי הצרפתים, התרחקות היהודים מהערבים בעת המלחמה בשל אהדתם הגלויה של הערבים לגרמנים, התרחקות מהצרפתים על רקע חוסר-נכונותם לעזור ליהודים בתקופת הכיבוש הגרמני, ושוב התקרבות זמנית אל הערבים עם קבלת עצמאותם, לפני ההתרחקות הסופית.

נוסף לעליות ולמורדות בתחום הפוליטי, הרי אחת התופעות הבולטות שעמדו ביסוד תלישותם של יהודי תוניסיה היתה בעיית הקומוניקציה. זו מומחשת בתיאורו של ממי את המצוקה האישית שהניעה אותו להיות סופר:

חשתי התכחשות גוברת והולכת, ללא נשוא, לשפת-אמי, הערבית-יהודית (שפה נכה, ניב המורכב ממילים עבריות, ערביות, איטלקיות, צרפתיות, כמעט בלתי-מובן לערבים, וחסר-קיום לגבי האחרים), וכבוד מנופח, מופרז, משתק לשפה הצרפתית.²

דראמה לשונית זו אכן היוותה מחיצה בין היהודים ובין הערבים, הצרפתים ויתר תושבי תוניסיה (האיטלקים, הספרדים, האנגלים), והדגישה אולי יותר מכל את חומרת תלישותם הפיסית של היהודים ואת ניכורם הרוחני.

תיאור היחסים שנטוו על קרקע נוכריה זו בין היהודים הנשלטים לבין הערבים הנשלטים והצרפתים השולטים, כפי שהם משתקפים בכתבי ממי, עשוי איפוא להוסיף להבנת אופן קיומה של יהדות תוניסיה, קשייה, תקוותיה, והתנתקותה מחבל-ארץ זה, שהשתייכותה לו היתה חרותה בתודעתם של היהודים, על-פי סיפורים ואגדות שעברו מדור לדור במשך מאות שנים.

היחסים עם הערבים

א. השורשים

זכרונותיו המוקדמים ביותר של ממי נעוצים במחזות-אימה דמיוניים, שלא הזמן ולא האמונה בזיקתם של יהודי תוניסיה לארצם מצליחים לטשטש:

בילדותי נחרדתי מסיפוריהם המפחידים של הוריי ושל סבי, ומודה אני כאן, שבמשך שנים רבות לא היה לי נעים לעבור ליד כתליו של ארמון הברדו, מאחוריו, כך סיפרו, הסירו את הראשים של יהודים רבים. ההיסטוריונים מאשרים היום,

שתקריות חמורות מסוג זה היו למעשה מועטות; אבל יהודי הדור של אבי דיברו על התקופה המוסלמית כחיל ורעה; בליבם נשמרו זכרונות על אודות עידן חשוך שבו שררו ללא סייג הדיכוי ושרירות־הלב.³

זכרונות מעין אלו, שהקדירו את ילדותם של רבים מבני־דורו של ממי, היו גם מלווים וזכרונות על עבר מפואר יותר, שבו התפקידים היו הפוכים וידן של דמויות אצילות מקרב היהודים היתה רמה על המוסלמים שבאו מאוחר יותר לארץ זו:

גיליתי שאם אמנם, לפי כל הסיכויים, הייתי כרברי, אבות אבותי היו כנראה נוודים ערבים... שהתגבירו עוד קודם הופעת האיסלאם. היו אלה נוודים יהודים־ערבים גדולים, שבאו על גמליהם ממזרח רחוק יותר... לוחמים זורעי אימה, אשר בעזרת כידונייהם הרעידו ממלכות והצליחו להקים ממלכה משלהם שהתקיימה עד המאה ה־16.

דמויות יהודיות אלו אכן היו מקור גאווה ליהודים וגם נחמה על העוול שנעשה להם תחת שלטונם של הבייס והדיים למיניהם. אך לא היה בכך כדי לפרוץ את הבידוד סביבם:

'אם בתוניס התפארנו לפעמים בשורשינו הברבריים האותנטיים, רגשי אצילות אלה רק הגבירו את בידודנו עוד יותר'.⁴ בדידות זו כמעט לא פסקה אף פעם. והיהדות המכונסת בתוך עולמה החם וההומוגני כחארה התוניסאית טיפחה את שונותה. השוני הוא שעורר עוינות, והעוינות היא שהחריפה את ההסתגרות בפני העולם החיצון.

ב. האחוזה

ממי מדגיש לא־פעם את המקשר אותו עם ערביי המקום: קשר שהוא כחלקו ביולוגי — סימנים אנאטומיים זהים בשתי העדות — ובחלקו תרבותי וחברתי, כאשר שתי העדות כפופות לחוקיו של השלטון הקולוניאליסטי הצרפתי. עם התמוטטות השלטון הצרפתי ועלייתם של הלאומנים התוניסאים, מקבל הקשר עם הערבים, באופן זמני ולנבחרי האינטליגנציה היהודית בלבד, גם אופי מדיני.

הזהות הביולוגית

באחת ממסותיו שואל ממי, האם יש ליהודים קווים ביולוגיים המייחדים אותם מבני העמים שבתוכם הם יושבים. הוא בוחן את הקלסתר של יהודי תוניסיה, ומדבריו משתמע שהדמיון בינם ובין עם הארץ הוא רב:

Portrait d'un Juif, p. 44 3

La Terre intérieure, p. 47 4

Portrait d'un Juif, p. 235 5

כאשר הייתי נוסע לדרום תוניסיה, שם ההבדלים בין אנשים בלבוש ובשפה הם אפסיים, לא היה באפשרותי להתמצא ולהבדיל, בנוכחות אותו העור השזוף... אותן העיניים הגדולות של הנשים, המודגשות בכוחל שחור. פעמים רבות, תוך כדי חיפוש אחרי בית-כנסת מקומי, הופתעתי כאשר נשמעו לעברי קריאותיהם של יהודי המקום, אשר זיהונו והפגינו את שמחתם לפגוש בכך-עמם. מבחינה ביולוגית, דמו היהודים לבני-ארצם הרבה יותר משנבדלו מהם.⁶

פעמים רבות נראה, שממי אף גאה במוצאו הברברי ומהקווים הפיסיים המאפיינים מוצא זה. נזכיר לדוגמה את תיאור האם ב'נציב המלח', המלמד על הנאתו האסתטית של הסופר מדמיון זה. הדמיון הביולוגי היה בבחינת יתרון ליהודים בעמידתם ליד הערבים מול המדכא האירופאי, אבל הוא ודאי היה למגרעת מבחינת יחסם של השליטים הצרפתיים שראו את אלה כאת אלה בקאטגוריה אחת של נחותים הראויים לכוז.

עם זאת, כבעיירה נידחת שבה ההבדלים החיצוניים היו מצומצמים, הרי בגטו העירוני בפאתי הרובע הערבי אפשר היה להבחין בין יהודים לערבים, על-פי סימני-היכר כמו: מיבטא, לבוש, התנהגות, וגם על-פי הסיכוי הסביר למצוא יהודים בסביבה מסוימת אחת ולא אחרת.⁷

הקשר התרבותי

שלושת הרומאנים הראשונים של ממי הם עדות לכך שאומנם מכמה בחינות היו היהודים קרובים לתרבותם של ערביי המקום. הדים רכים לכך מצויים גם במסותיו; בשיחה עם קדאפי שהתקיימה ב-1973 ובה שואל שליט לוב: 'האם אינכם ערבים כמונו, יהודים-ערבים?' משיב ממי: 'התבטאות יפה המעוררת כנו אפילו נוסטאלגיה כמוסה! כמובן היינו ערבים בדרכי-חיינו, בתרבות, במוסיקה, במאכלים'.⁸

טעמם המשותף של היהודים והערבים לצבעים חיים וצעקניים ניכר, לדברי ממי, גם ביחס 'לשמחות ונשפים ים-תיכוניים', שנחגגו בפאר 'על-מנת לסנוור ולהסתנוור, ובעיקר על-מנת להשכיח את חיי היום-יום האפורים והדלים'.⁹ ועולה לנגד עינינו טקס ברה-המצווה שנחגג בפאר בבית בנילוש (ב'נציב המלח'). 'אני עצמי', אומר ממי, 'מעין ערבי מבחינה תרבותית'.¹⁰ ובכל הזדמנות הוא מביע את רגישותו לבשמים, לצלילים המזרחיים ולריחות המאפיינים את הרחוב הערבי. דוגמה טובה לדפוס-התנהגות ברוח המזרח מובאת בראיון עם ויקטור מלכה, שבו מספר ממי כיצד — בעת חופשה מאורגנת של בית-הספר התיכון הצרפתי שבילה אותה בעיירה תוניסאית — הוא נשכב כדרכו על הארץ, בצילו של עץ רענן, כדי להתגונן מקרני-השמש הלוהטות. לתדהמתו

Cf. *Portrait d'un Juif*, p. 159 9

La Terre intérieure, p. 53 10

Portrait d'un Juif, p. 120 6

Cf. *Portrait d'un Juif*, pp. 120-121 7

Juifs et Arabes, p. 49 8

עבר לידו מנהל בית-הספר אשר נדהם לא פחות ממנו. בהיזכרו בכך, מודד ממי את המרחק המפריד בין 'הבדואי הקטן', כפי שהוא היה, ובין דימויו של תלמיד אירופאי כפי שהוא היה מקובל בעיני המנהל הצרפתי.¹¹

הקשר החברתי

מבחינה כלכלית, היה מצבם של היהודים — להוציא מספר מצומצם של יהודים עשירים שהתגוררו מחוץ לגטו — דומה לזה של הערבים: 'האי היהודי שעליו גרנו לא היה פחות עני מהרובע הערבי שהקיף אותנו'.¹² למצב הכלכלי הירוד בשני המחנות היה גורם אחד: הקולוניזאציה הצרפתית.

ב'דיוקנו של השליט הקולוניאלי ודיוקנו של הנשלט', מנתח ממי באריכות את השלטון הקולוניאלי על היבטיו השונים, ומדגיש שבעקבות ההרס הכלכלי הרב שנגרם לנשלטים (שלילת זכויות וכו')... רוחו לא רק העוני והבורות, אלא גם ההשפלה הרוחנית, וכתוצאה מכך נוצרו שני טיפוסים ספציפיים: השולט המשגשג והנשלט הדועך, המדורדר גם מבחינה פיסית, שקיומו הדל מטביע חותם על הופעתו. בהקשר זה מניח ממי, כי דלות ממושכת מטביעה את חותמה על הביולוגיה של האדם: 'ביולוגיה קולוניאלית — אם אפשר לכנותה כך — נוצרה כתוצאה מדלות פיסילוגית, מליקויים וממחלות. תלאות אלה היו מנת-חלקם של יהודי צפון-אפריקה ושל המוסלמים ילידי-המקום'.¹³

אף כי ממי כולל את היהודים ואת הערבים בקבוצה המושפלת, המנוצלת והדלה — הוא מציין את ההבדלים ביניהם ובתודעתם לגבי מצבם:

הייתי תוניסאי, כלומר נשלט... כמו עם יתר התוניסאים, התנהגו עמי כאזרח מדרגה שנייה, כלומר אזרח שנשללו ממנו זכויותיו הפוליטיות והגישה למשרות ממשלתיות... אזרח דו-לשוני... אבל לא הייתי מוסלמי... ובפיראמידת 'הרודנים הקטנים' שניסיתי לתאר... היה היהודי בדיוק במעלה אחת מעל לבן-ארצו הערבי. ערכו של הבדל זעיר זה היה אומנם מגוחך, אבל הוא הספיק כדי להפיח בנו תקווה שאין רואים בנו חלק ממסת הנשלטים הערבים שהיוותה את תחתית הפיראמידה.¹⁴

בביקורות שנכתבו נגד 'דיוקני' השולט והנשלט של ממי, נשמעה טענה, כי הובלט בהם ההיבט של הקולוניזאציה ותוצאותיה, וכי הודגשו היתרונות הכספיים של השולטים. ממי התרעם על כך וציין כי הקולוניאליסטים גם גרמו עוולות מבלי שתצמח מהן תועלת כלכלית — החל מהשפלות יום-יומיות בבתי-ספר, ברחוב, במוסדות, וכלה בתקיפות גופניות ממשיות. הסופר מביא דוגמה שהיה עד לה על

Portrait d'un Juif, p. 130 13
Cf. *L'Homme dominé*, pp. 58-59 14

La Terre intérieure, p. 19 11
Portrait d'un Juif, p. 74 12

'ניסיונו של קצין צי-הסוחר הצרפתי לסטור על פניו של סבל תוניסאי שלא היה באפשרותו לפנות לו דרך כעת ירידתם של הנוסעים מהאוניה'.¹⁵ ובמקום אחר הוא מוסיף: 'נצחנו היום-יומי של השולט אינו כלכלי גרידא. הקולוניאטור הקטן, העני, חשב את עצמו — ובמובן מסויים הוא גם היה — מעל לנשלט'.¹⁶

אין תימה שבמצוקה המוסרית-רוחנית המשותפת בה חיו היהודים והערבים, היו גילויים של אחווה ממשית ושל השתתפות הדדית בצער בקרב שתי האוכלוסיות. על רקע זה אפשר להבין את אביו של ממי כאשר היה מבכה את מותו של אחד העגלונים הבאים מִגַאבֶס, שהוא היה גם מכנה אותם 'אוכלי כלבים'.¹⁷

הקשר המדיני

הזדהותו הפוליטית של ממי עם לאומנים תוניסאים, לאחר מלחמת-העולם השנייה, מוסברת בסבלם המשותף בעבר וברגישותו לסבל זה. זמנית נעשה ממי, ואתו אינטלקטואלים יהודים צעירים לא-מעטים, ל'לאומני תוניסאי'.¹⁸ סלחנותו כלפי התנהגות המוסלמים בעת המלחמה היא גילוי של הבנה למצב, שבו החלשים (הערבים) נמשכו אל החזקים (הגרמנים) שהצליחו להביס את אלה אשר דיכאו אותם (הצרפתים): 'את התקופה האיומה הזאת רצינו לשכוח, נוכח המועד ההולך וקרוב של עצמאותה הלאומית של תוניסיה. רבים מאתנו נלחמו בשורות הדסטר. אני עצמי נטלתי חלק בייסוד העיתון "ד'ז'ן אפריק" ב-1956'.¹⁹

בתמימותו לא ידע אז ממי מה הן האכזבות החדשות המצפות לו ולכמוהו שהאמינו בכוחה המתחדש של תוניסיה.

ג. האיבה

המיתוס

ההכרה בקווים המשותפים ליהודים ולערבים בתוניסיה אינה סותרת את יחסי האיבה — פעמים רדומה ופעמים פעילה — ששררו ביניהם. העדר תשתית של הבנה הדדית, מקורו היה בשוני בתפיסת הזהות העצמית, או כדברי ממי, בהבנת הערכיות על-ידי שתי הקבוצות:

היינו ערבים-יהודים, או יותר נכון יהודים-ערבים. היינו ערבים כשם שהמוסלמים היו כאלה... מלבד הרצון. כי להיות ערבים בעיניהם, כמו בעינינו, הוא, בחלקו הניכר, מיתוס. אם הכרברים התוניסאים, שהמירו את דתם לדת הכובשים, מאמינים שהם ערבים, אכן הם כאלה. אנו לא האמננו, ובכך לא היינו ערבים.²⁰

ibid., p. 114 18
Juifs et Arabes, p. 53 19
La Terre intérieure, p. 55 20

La Terre intérieure, pp. 112-113 15
L'Homme dominé, p. 57 16
La Terre intérieure, p. 74 17

לגילויי-איבה אלה יש ביטוי נרחב ביצירתו של ממי. לקורא זכורות תקריות מרובות בתחום זה המסופרות ב'נציב המלח', כגון העגיל שילד יהודי קרע מאוזנה של ילדה ערבייה בעת משחק, או הסיגריה הבווערת שנזרקה על ראשו המתולתל של ביסור, חברו של גיבור הרומאן, או ניסיונו של לקוח ערבי לנסר את ראשו של נגר יהודי. התגובה הערבית במקרים כאלה, כפי שמספר ממי, היתה מיידית ואכזרית. ואילו היהודים חסרי-האונים פיתחו במרוצת-הזמן סכילות המהולה במרירות:

— 'הם אינם אוהבים אותנו' (אומר אביו של גיבור 'נציב המלח')
 — 'ואתה, האם אתה אוהב אותם?' (שואל הילד)
 — 'מדוע אוהב אנשים השונאים אותי!' (משיב האב).²¹

מעבר לשנאה הממשית העכשווית, זכורים לממי, בהקשר זה, סיפורים על הסב שהיה לכוש בגדים ששימשו פסימן-היכר ליהודי, ועל התקופה שבה:

כל יהודי ההולך ברחוב היה עלול לקבל, באופן מוסכם, מכות על ראשו מכל עובר-אורח ערבי. למנהג נעים זה היה אפילו כינוי, ה'שטקע', המלווה בקללה... לעולם לא חיו היהודים במדינות הערביות אלא כיצורים נחותים, חשופים להתקפות, למכות ולטבח.²²

המצואות

כאשר מדובר בפרעות שפקדו מדי פעם את הרובע היהודי, אין ממי מרוצה מהגדרתן ומאיי-החשיבות שהעולם היהודי נוטה כיום לייחס להן, לעומת הפוגרומים באירופה:

אין נכונות לדבר על פוגרום, אלא כאשר התוצאות הן אסון גדול, מתים רבים, שריפות, אונס וכיוצ"ב... אבל הפוגרום הממושך, האֵינְדְּמִי, המורכב מתקיפות קטנות, ממריכות, מפחדים, מהשפלות, שבו חיינו אנו, תושבי הגטו, אינו מפריע כנראה לאיש...²³

וברצוננו להדגיש את חומרת המצב, מסביר ממי:

חייתי את הזעקות של הגטו, חייתי את הרגעים שבהם היה אבי נועל את חנותו בחיפזון ומגיע בריצה הביתה, ככל עת שנפוצו פתאום שמועות על פוגרום הקרוב לפרוץ... אגרנו מזון, וכל זה העיד על חרדתנו, על חוסר-בטחוננו. הרגשנו שכל העולם נוטש אותנו, לרבות, לדאבוני, שלטונות החסות...²⁴

La Statue de sel, p. 286 21

Cf. Juifs et Arabes, p. 51 22

La Terre intérieure, p. 35 23

Juifs et Arabes, p. 52 24

ובעיתות של הפוגה לא חשו היהודים בנוח בקרבת שכניהם הערבים :

שררה תחושה של עוינות מעורפלת בכל מקום, אותה חשתי, למשל, בעוברי את הרובע המוסלמי בדרכי לבית-הספר. היה זה יותר מחוסר קומוניקציה — — — מעין רשעות הנראית במבטיהם של אנשים אלה. הם לא היו משלנו ואני לא הייתי משלהם.²⁵

חושה זו של עוינות ממושכת השאובה מאיבה עתיקה, גרמה לאי-שקט נאורוטי בקרב אנשי-הגטו, 'אחת המחלות הנפוצות ביותר בין יהודי צפון-אפריקה, מחלה אשר אנו נפגענו ממנה בצורה הקשה ביותר'.²⁶

תקופת המלחמה החריפה את האיבה בשני הצדדים. הערבים, בהתקרבותם לגרמנים, בגדו ביהודים: 'הם לא אהבו אותנו ואף התיידדו עם רוצחינו. אהבנו אותם באותה מידה, ויתר על כן פחדנו מהם, כי לא היינו מצויים במצבם'.²⁷ אם אומנם לאחר זמן נטה ממי להבין את עמדתם הבודדנית של הערבים, הוא גם גינה בחריפות רבה את ההלשנות ואת המסירות. דעתו על הערבים, לאחר עשרים שנות-פרידה מתוניסיה, עדיין משקפת את חוסר-האמון הראשוני בהם ומסכמת את אי-יציבותם ואת הפכפכותם הרגשית, שכה הרעו ליהודים בעת המלחמה:

הערבים היו כוח בלתי-מוגדר, מדאיג, מוחץ בשל ממדיו וכושר תסיסתו, ויחד עם זאת כל כך קרוב לנו... בני-יודים בעצם, אחים בלתי-נסבלים, מהם יכלו לבוא לפתע המכות הקשות ביותר, וכל זה בהקשר משפחתי...²⁸

סוף תקופה

המאורעות שלאחר המלחמה ידועים. היהודים עזבו את תוניסיה בתחילת שנות ה-50, עזבו את הג'טו-מיקלט', הג'טו-רפסודה', כאשר התחילה ההתמוטטות. הכטחות הערבים בדבר שילוב היהודים במציאות התוניסאית החדשה, ואפילו ההבטחות שניתנו ליהודים שעזרו להם במאבק על שיחורום, נתגלו ככוזבות. החנק הכלכלי גבר:

זה היה סוף תקופה; לקהילה היהודית היתה כרירה: להישאר ולעבור שינוי ראדיקאלי או לעזוב. עזבנו. השינוי הנדרש מהיהודים היה בעיקרו תרבותי; האם יכלו אלה, אשר פניהם היו למערב, לערכיו ולשפה הצרפתית, לחזור אחורה? בעצם מת הגטו פעמיים: פעם בזמן המלחמה, ופעם נוספת באופן סופי עם הדקולוניזציה.²⁹

Portrait d'un Juif, p. 75 25

La Terre intérieure, p. 36 26

La Terre intérieure, p. 59 27

La Terre intérieure, p. 36 28

Cf. ibid, p. 137 29

היחסים עם הצרפתים

א. מפלצות ללא פנים

קבוצות שונות של נוצרים אירופאים חיו בתוניסיה והם שימשו ליהודים קנה-מידה נוסף להערכת מצבם. היו אלה, מלבד הצרפתים השליטים, קבוצות של ספרדים, איטלקים, מאלטזים ואחרים. הקורסיקאים (נתינים צרפתיים מדרגה שנייה) מילאו תפקידים ממשלתיים מישניים, רובם היו שוטרים. הבנאים היו איטלקים, רועי-הצאן — מאלטזים, וגוזמי-הכרמים — ספרדים.³⁰

אביו של ממי העסיק פועל יחיד, איטלקי, והסופר מזכיר אותו בנוסטאלגיה:

היחסים עם אדם זה, שאף שינה את שמו מג'וזפה ליוסף, היו כמעט משפחתיים. הוא היה ידיד לכל אורך הדרך, עד ליום-מותו. הוא דיבר היטב את הניב היהודי, והיה מקור שופע לסיפורים מופלאים רבים.³¹

לעומתו, יתר האיטלקים, הסיציליאנים, 'אירופאים משונים, על-פי רוב עלובים כמונו, רתחנים עד כדי שימוש בסכין, היו מפחידיים'.³² בני-קבוצות אלה, שאין להם ייצוג משמעותי ביצירתו של ממי, תופסים מקום דומם 'בגאלריית המפלצות ללא-פנים, כגון: 'צרפת', 'השלטון', 'הצבא', 'המשטרה', 'הסיציליאנים'... בפניהן הרגישו היהודים את חוסר-האונים, אפילו אם דובר בקבוצה החלשה ביותר'.³³

ב. השליטים

האימה

בהעריכו את יחסי-הכוחות בין הקבוצות הגדולות החיות בתוניסיה לעומת כוחם האפסי של היהודים, מוצא ממי הגדרה מקורית לכל קבוצה:

הערבים היו הרוב, הצרפתים היו הכוח, וכאשר חשו בתבוסתם לקראת סוף הקולוניזאציה הם עדיין היו נוראים, כדקוקן גוסס אחוז התכווצויות מחרידות. הגרמנים בעת המלחמה היו הלווייתן; ואנחנו, מה היינו? עיר-נמלים רמוסה.³⁴

בעיני רוב היהודים, היו הצרפתים בבחינת דמויות כמדים: אנשי-צבא, שוטרים, נציגי המכס. על-כן, מוסיף ממי בתמימות אירונית: 'כאשר הם לא ענרו את סמלי עוצמתם באופן גלוי, היה ודאי מתחת לבגדיהם דגל גדול תלת-צבעוני, ועליו, מודפסת באותיות זהב, המלה צרפת'.³⁵

השליטים הצרפתים אמנם זרעו סביכם פחד והשפלה, אבל הם גם עוררו כבוד והערצה בלב היהודים, ושימשו להם דגם לחיקוי.

Cf. *ibid.*, p. 36 33

ibid., p. 182 34

La Terre intérieure, p. 51 35

Portrait d'un Juif, p. 177 30

Cf. *La Terre intérieure*, p. 20 31

Cf. *ibid.*, p. 36 32

החיקוי

בתיאור היחסים עם הערבים הוסבר כיצד יחסי האיבה עמם גרמו להגברת הסתגרותם של היהודים בעולמם. עם בוא הצרפתים, הסתמנה אצל היהודים תגובה הפוכה של הליכה אל החוץ, למרות ההגבלות מצד השלטון הקולוניאלי. הסיבות לכך היו מרובות, וממי מפרט כמה מהן:

שלא כבן-ארצו הערבי, קיבל היהודי את השליטים האירופאים — לאחר תקופה ממושכת של דיכוי ערבי — לא כאסון, אלא כשחרור... למרות הקובלנות הרבות והחמורות שהשמיעו היהודים נגד הצרפתים... ראשית, משום שהם היו נציגיה של אירופה; ושנית, משום שבעיני הנשלטים, השרויים במצב של עבדות פוליטית, כלכלית, תרבותית, ייצג השליט את היוקרה, הרווחה הכלכלית, העליונות הרוחנית. במודע או לא במודע, שאף הנשלט לדמות לשולט. הוא שש להעתיק את אורח-חייו, את בגדיו, את מאכליו.³⁶

כה שאפו היהודים, לעומת הנשלטים המוסלמים, לחקות את הצרפתים, וכה הם הסתגלו, מחוסר-ברירה, לקבל את מרותם בכל דבר, 'עד כי הם אפילו התרגלו לקולוניזאציה הצרפתית... ותמורת קצת בוז, הם אף זכו למידה יחסית של הגנה ובטחון'.³⁷

היהודים בני-גילו של ממי, המשוחררים כמוהו מחובת פרנסת משפחתם, הצליחו, למרות המכשולים הרבים וההשפלות, להשתלב במוסדות-חינוך צרפתיים ולשלוט בשפה הצרפתית. הצרפתים, כאמור, שימשו להם דגם לחיקוי, במיוחד המורים שבחינוך העל-יסודי: 'צרפתים תמימים, נפלאים, שהאמינו בסוג השליחות שהמולדת הטילה עליהם. על המולדת, צרפת, היה להם רעיון מסויים שלמענו הם היו מוכנים אפילו להילחם נגדה... בקיצור, היו אלה אנשי-מצפון'.³⁸ להשפעתו של חינוך הוגן זה היו גם אפקטים פאראדוקסאליים. כאשר הגיעה העת לגנות את הקולוניזאציה הצרפתית, עשו זאת האינטלקטואלים היהודים הצעירים בשמם של אותם ערכים שמוריהם הנפלאים השרישו בהם: 'חופש, שיוויון, אחוה'.

ב'נציב המלח' מתוארות שתי דמויות, המורים מרו ופואנסו, שהיו לו למורים רוחניים ולידידים. ואומנם אהדתו של ממי לתרבות הצרפתית וצמאונו למערכת ערכיה היו ללא גבול.

ניסיון החיקוי אולי הניב תוצאות חיוביות כשלעצמן, אבל לא מבחינת השמירה על הגחלת היהודית. לא-מעטים מיהודי תוניסיה, ומבעלי-היכולת שבהם, אכדו לעם היהודי, בדרך של התבוללות או של התכחשותם ליהדותם. הדראמה האישית של ממי — כאשר חבריו ומוריו הצרפתים, 'השליטים הטובים',

Cf. *Juifs et Arabes*, pp. 70-71 36*L'Homme dominé*, p. 294 37*La Terre intérieure*, p. 64 38

הפנו לו עורף בעת הכיבוש הגרמני — אינה עניין למאמר זה. אך רבים מיהודי תוניסיה התנסו בכך, כאשר נציגי צרפת של וישי אכן סירבו לעזור ליהודים בעת מצוקתם.

הקונפליקטים והפתרון האישי

במערכת-יחסים זו, שהיא תערובת של אחווה ואיבה כלפי הערבים ושל יראה והערצה כלפי הצרפתים, חשו היהודים את עצמם מנוודים מכאן ומכאן. הצטופפותם בגטו — אי המשתרע בין מסגר סידי מוחרו והקאתדראלה, שעליו הם שטו כמאה שנה בין הערבים והצרפתים³⁹ — היתה להם, למרות הקשיים הפנימיים הרבים, לנחמה ולישועה. שטח גיאוגרפי ופסיכולוגי מצומצם זה העניק להם תחושה של חום וסולידאריות ואיפשר להם לשמור על זהותם. אך רבים, כמו ממי, חשו בהצטופפות זו תחושה של מחנק פיסי ורוחני. על-כן הבריחה, או הפנייה לתנועות-השחרור השמאליות או הלאומיות, וההחלטה שלא להביט לאחור כדי לא להיפך לנציב מלח.

כסופר גבר ממי על דילמה זו, והקדיש עצמו לתיאור ולניתוח של הסיבות והנסיבות שאימללו את בני-ארצו, היהודים והערבים. הדראמה שהתחוללה בארצו מורכבת לדעתו מקונפליקטים שונים, זעירים וגדולים: 'מה שאני מספר על הערבים ועל הצרפתים, אלה קונפליקטים שהם בד בבד פנימיים וחיצוניים לי: שניהם בתוכי, הם חלק ממני'.⁴⁰

ואכן, אין הם חדלים 'להיות הוא' ואין הוא חדל לכתוב עליהם. כאשר לצרפת, מעטים ועזו כמוהו, בעודם חיים במדינה קאתולית שלא שכחה את תהילתה הקולוניאלית, לנתח ניתוח כה מקיף את אופיים של השליטים, את יחסם לנשלטים הערבים והיהודים, את גזענותם ואת תוצאותיה של הקרנת דיוקנם על הנשלטים. כאשר לערבים, הקונפליקט עמוק ומסועף יותר, ומקיף גם את התקופה שלאחר עזיבת תוניסיה. את שורשיו הערביים-כביכול אין ממי שוכח.

את העימות, שעודנו נמשך, בין ערבים ליהודים, רואה ממי 'כתאונה היסטורית רצינית, אומללה, אבל לא כגורל שאין להתגבר עליו'.⁴¹

מדינת ישראל הינה הוכחה שאכן הערבים 'לא רק שלא יצאו מחייו, אלא נכנסו באופן מוחלט וסופי לחייהם של היהודים; לכל מי שמקדיש מחשבה לגורל היהודי בכללותו, ברור שחינו קשורים מעתה ועד עולם לחייהם...'⁴²

Portrait d'un Juif, p. 288 39

La Terre intérieure, p. 73 40

Juifs et Arabes, p. 145 41

Cf. *La Terre intérieure*, pp. 74-75 42

ביבליוגראפיה

ביבליוגראפיה של כתבי אלבר ממי, שהמאמר דן בהם

רומאנים

La Statue de sel, Gallimard (Coll. Folio), Paris 1966.

תרגום עברי — נציב המלח, מצרפתית: יוסף לוז, תל-אביב תש"ך. 240 עמודים.

Agar, Buchet-Castel, Paris 1955.

Le Scorpion, Gallimard, Paris 1969.

Le Désert, Gallimard, (N.R.F.) Paris 1977.

מסות

Portrait du colonisé, précédé du Portrait du colonisateur, Paris Corrêa 1957.

Portrait d'un Juif, Gallimard (Coll. Idées), Paris 1962.

La Libération du Juif, Petite Bibliothèque Payot, Paris 1966

תרגום עברי — שחרורו של היהודי, מצרפתית: צבי ארד, תל-אביב תשל"ו. 233 עמ'.

L'Homme dominé, Gallimard (N.R.F.) Paris 1968.

Juifs et Arabes, Gallimard (Coll. Idées), Paris 1974

תרגום עברי — יהודים וערבים, מצרפתית: אהרן אמיר, תל-אביב תשל"ה. 143 עמ'.

La Dépendance, Gallimard (N.R.F.) Paris 1979.

ראיונות

La Terre intérieure (Entretien avec Victor Malka), Gallimard (N.R.F.) Paris 1976.